

تشریفات حرم رضوی در دوره قاجار به روایت سفرنامه‌ها و اسناد تصویری

مهدی حسامی*

چکیده

بررسی و شناخت تاریخ سیاسی و مذهبی آستان قدس، بدون توجه به منابع و اسناد تاریخی قابل استناد نیست. در دوره قاجار علاوه بر اسناد مکتوب، اسناد تصویری (عکس‌ها) و سفرنامه‌ها نیز در به تصویر کشیدن تاریخ سیاسی و مذهبی آستان قدس نقشی بسزا داشته و از جایگاه ارزشمندی برخوردار بوده است. در این اسناد می‌توان به نحوه اجرای مراسم سیاسی و مذهبی آستان قدس، موقعیت و جایگاه افراد شرکت‌کننده در این مراسم و مکان اجرای آن پی برد. هدف از نگارش این مقاله آشنایی با تشریفات سیاسی و جشن‌های مذهبی آستان قدس با تکیه بر سفرنامه‌ها و عکس‌های موجود در آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات است. کلید واژه: آستان قدس رضوی، تاریخ سیاسی و مذهبی، قاجاریه، اسناد تصویری.

* کارشناس عکس و کارشناس مسئول بخش اطلاع‌رسانی مدیریت امور اسناد و مطبوعات
آستان قدس رضوی،

hesami.mehdi@yahoo.com

مقدمه:

دردوره قاجار و به مناسبت‌های مختلف، تشریفاتی همراه با آداب و رسوم خاص در سطح آستان‌قدس و به‌خصوص در صحن عتیق (انقلاب فعلی) و ایوان طلای نادری حرم امام رضا(ع) برگزار می‌شده است. متولیان آستان‌قدس رضوی به محض پی بردن به جایگاه و اهمیت اسناد تصویری (عکس‌ها) در ثبت و ضبط وقایع و رخدادها، عکاسانی را به منظور تهیه عکس از مراسم و تشریفات برگزار شده به خدمت گرفته‌اند. عکاسان، تهیه عکس از مراسم و تشریفات مختلف در سطح آستان‌قدس را برعهده داشته، بنا به فرصت پیش آمده عکس‌های بسیار ارزشمندی به یادگار گذاشته‌اند.

علاوه بر عکاسان، گروهی از گزارشگران و سفرنامه‌نویسان نیز که بنا به موقعیت‌های پیش آمده و خاص راهی مشهد و حرم امام رضا(ع) شدند گزارشات بسیار ارزشمندی در رابطه با این مراسم ارائه داده‌اند که پرداختن به آن خالی از لطف نیست.

برگزاری جشن و مراسم سلام آستان‌قدس در دوره قاجار:

دردوره قاجار و به مناسبت‌های خاص از جمله: شروع به کار والیان خراسان یا متولیان آستان‌قدس رضوی، ولادت پیامبر اکرم(ص) و ائمه اطهار(ع) و... در فضای داخلی صحن عتیق (انقلاب فعلی) و ایوان طلای حرم امام رضا(ع) جشن‌ها و مجالس رسمی سلام با حضور شاه، رجال سیاسی و مذهبی شهر مشهد و آستان‌قدس برگزار شده که از آن جمله می‌توان به برگزاری جشن به مناسبت انتقال آب قنات مرحوم میرزا هدایت مجتهد به چهار حوض اطراف سقاخانه (صحن عتیق) و مراسم سلام هفدهم ربیع‌الاول سال ۱۲۸۴ ق. که با حضور ناصرالدین شاه در حرم امام رضا(ع) برگزار شد، اشاره نمود (ساکماق، عکس شماره ۷۶۴۲).

جشن انتقال آب به چهار حوض اطراف سقاخانه صحن عتیق (انقلاب فعلی):

میرزا غلامحسین خان افضل‌الملک مستوفی که در این ایام در شهر مشهد بوده، ضمن اشاره به اقدامات سلطان حسین میرزا نیرالدوله، متولی آستان‌قدس رضوی، به برگزاری مراسم جشن در حرم امام رضا(ع) اشاره کرده است.

«کار دیگر این شاهزاده بزرگوار این است که قنات مرحوم میرزا هدایت مجتهد را از شرکا خریده و با مخارج

بسیار از بیرون شهر از ممر و مجرای سرپوشیده که هیچ‌جا آفتابی نشود آب آن را وارد صحن مقدس نمود و چهار حوض در صحن ساخت که آب در آنها ریخته و به پایین خیابان روان می‌شود و محلات بی‌آب آنجا را سیراب می‌سازد. در روز بیست‌وهفتم جمادی‌الآخر این سال (۱۳۲۰ ق.) که من در مشهد بودم آب مزبور به حوض‌های صحن جریان می‌یافت. اهل شهر مشهد در صحن مقدس جشنی گرفتند، محض تهنیت به ایالت که این کار خیر را کرده است. رؤسای ملت، ارکان و اعیان شهر جمع شده در ایوان طلا مجلس آراستند. صرف شربت و شیرینی کردند.

مراسم سلام مویدالدوله (ابوالفتح‌ن سلطان مراد) در ایوان طلای حرم امام رضا(ع)، عکاس: عبدالله قاجار، تاریخ عکس: ۱۳۰۹ ق.

مراسم سلام

باشکوه‌ترین مراسم در تاریخ سیاسی و مذهبی آستان قدس، مراسم سلام بوده که به مناسبت‌های مختلف در فضای صحن عتیق و ایوان طلای نادری برگزار می‌شده است. این مراسم با آداب و رسوم خاص و با حضور عالی‌ترین طبقات سیاسی دوره قاجار، یعنی شاه، رجال سیاسی و مذهبی آستان قدس و شهر مشهد و... برگزار می‌شد (ساکماق، عکس شماره ۷۸۱۸).

مراسم سلام روز هفدهم ربیع‌الاول سال ۱۲۸۴ ق. بنا بر یادداشت‌های علی‌نقی میرزا حکیم‌الممالک به شرح ذیل بیان شده است:

« در این روز که روز عید سعید مولود حضرت خاتم‌الانبیا و سید اصفیا علیه آلاف التحیه و الثنا بود اعلی‌حضرت شاهنشاه اسلامیان پناه و خسرو صافی‌طینت شریعت دستگاه پاس حرمت و رعایت‌شان و عظمت حضرت امامت علیه السلام را چنان مقرر داشتند که سلام این عید را در حرم مطهر بر پای دارند و خود سرکار پادشاهی به تمام اعیان و اشراف در مقابل امام علیه‌السلام تهنیت گویند. پس به موجب فرموده ایشیک آقاسی باشی تمام علما و وزرا و شاهزادگان و اعیان و سرکردگان را هراتی و افغان و سیستانی و اهالی خراسان و آنچه از بزرگان ایران که شرف ملازمت رکاب همایون داشتند همه

شعرای نامی قصاید غرا در این باب ساخته در مجلس قرائت کردند، از آن جمله جناب میرزا کاظم صبوری ملک‌الشعرا آستانه رضویه است که قطعه شیوایی ساخته، در این روز برخواند و صلتی لایق یافت و صورت آن قصیده این است که در اینجا نگارش می‌شود:

در حریم زاده موسی که خاک درگهش
چون دم عیسی بن مریم شد شفا بخش علیل
و اندر آن دوران که اقلیم خراسان را جمال
شاهزاده داده چون فردوس از خلق جمیل
نیرالدوله سر نام‌آوران سلطان حسین
آنکه آمد دوره قاجار را خیر السلیل
الغرض تاریخ سالش را صبوری مصرعی
جستجو می‌کرد از طبع روان‌تر ز آب نیل
کرد گر تاریخ می‌خواهی روان مانند آب
یکهزار و سیصد است و بیست اندر بارس‌نیل
(افضل‌الملک، بی‌تا: ۱۱۱).

(ساکماق، عکس شماره ۶۲۵).

مراسم سلام فتحعلی‌خان صاحب دیوان،
متولی آستان قدس، در ایوان طلای حرم
امام رضا(ع)، عکاس: عبدالله قاجار،
تاریخ عکس: ۱۳۰۸ ق.

مراسم قرق:

مراسم قرق حرم امام رضا(ع) بنا به مناسبت‌های خاص و با تشریفاتی خاص در دوره‌های مختلف، از جمله دوره قاجار انجام شده و گاهی اوقات، برگزاری این مراسم با حضور وابستگان دربار و رجال سیاسی، باعث رنجش خاطر و آزرده‌گی زائران حرم امام رضا(ع) شده است (ساکامی، عکس شماره ۱۷۵۹۳).

محمدحسن‌خان اعتمادالسلطنه (صنیع‌الدوله) ضمن اشاره به این مراسم از آزرده‌گی خاطر زائران حرم امام رضا(ع) بنا به رفتار و کردار انیس‌الدوله، همسر ناصرالدین شاه، گزارش داده است:

«سه‌شنبه ۲۴ شوال؛ عصر از در خانه به قصد زیارت آستان مبارک آمدم. معلوم شد حالا زیارت هم در میان حرم خانه یک نوع رقابت و هم‌چشمی شده است. از صبح الی عصر به واسطه دستگاه انیس‌الدوله و... قرق می‌شود. مردم دوهزار فحش می‌دهند. بعد به جهت امین اقدس. خلاصه نزدیک به حرم مطهر دیدم یک کالسکه تنها می‌آید، سی چهل نفر فراش چوب به‌دست جلو افتاده برید! برید! می‌گویند. معلوم شد ملیجک کوچک است. خلاصه به واسطه قرق بودن حرم مطهر، خانهٔ مچول‌خان رفته» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۵: ۲۸۰).

«یکشنبه ۲۹ شوال؛ صبح در خانه رفتم. بعد از ناهار

را اخبار نموده، به بار عام حاضر ساخت و مجلس سلام در دارالحفاظ منعقد گشته، شاهنشاه جمجاه به هنگام ظهر بدان جا تشریف‌فرما شدند و در این مجلس که فی‌الحقیقه محضر امام و مرجع انام بود و بشکوه و رونقی بیرون از حد قیاس آراسته جلوس فرموده علما را نیز اذن جلوس داده سلام منعقد گشت نقاره‌خانه سرکار فیض آثار بشرافت این عید نواخته گشته و از ابتدای ورود وجود مسعود به صحن مقدس تا اختتام مجلس، توپچیان به شلیک توپ اشتغال داشتند. امین‌الدوله به مخاطبات سلام که مبنی بر ذکر عظمت و شرافت عید مولود حضرت سید الامام و اظهار عقاید نیک و مقصود ذات خیر حضرت شاهنشاهی در تنظیم صفحان خراسان و آبادی مملکت و رعیت بود مخاطب و مفتخر گشت. خطیب خاصه همایونی خطبه فصیح و بلیغ معروض داشت و میرزا مینای ملک‌الشعرا قصیده غرا به عرض رسانده سلام اختتام یافت. شاهنشاه دین پناه نیز آستان عرش‌نشان امام همام علیه‌السلام را وداع نموده و به آحاد و افراد خدام و چاکران آستانه هر یک علی‌قد مراتبهم اعطای خلاع کشمیری و کرمانی و بذل و انعام و احسان بی‌پایان فرموده در کمال ملال از فراقت چنین آستان فیض بنیان مبارکه رجعت نمودند (حکیم الممالک، ۲۹۸، ۱۳۵۶-۲۹۶).

تعدادی از خدام و رجال آستان
قدس در کنار گنبد طلای حرم مطهر
امام رضا (ع)، عکاس: نامشخص،
تاریخ عکس: دوره قاجار.

رفته مراجعت به حرم کردم، به جهت والده و عیال هر یک زیارت مخصوص خواندم. در این چند روز تنها زیارتی که به دلخواه خود کردم این بود. بعد مراجعت به خانه نمودم» (اعتماد السلطنه، ۱۳۴۵: ۲۸۰).

مراسم سان خدمه آستان قدس:

در دوره قاجار، مراسم سان نیز بنا به شرایط خاص در حرم امام رضا (ع) برگزار شده به طوری که علی نقی خان حکیم الممالک و ناصرالدین شاه نیز به این مراسم و نحوه اجرای آن اشاره کرده اند:

«...چون سرکار پادشاهی را از صرف نهار فراغت حاصل گشت به دارالسعادة تشریف برده بر کرسی تولیت و نیابت جلوس فرموده میرزای ناظر و جناب صدرا را که

خانه آمدم. زیارت آستان مقدس به واسطه قرق حرم خیلی مشکل است. سابق از صبح الی شام بود، حالا شبها هم قرق است. اگرچه انیس الدوله و امین اقدس بی قرق هم می روند» (همان، ۲۸۱).

«دوشنبه سلخ شوال؛ امروز الحمدالله به زیارت مخصوص نایل شدم. خوابی دیده بودم که والده در خواب به من گفتند برو بالای سر حضرت نماز بخوان، در میان دو نماز فلان مطلب را بخواه، حضرت خواهد داد، رفتم و خواندم. دعا کردم. چون امروز شاه تشریف می آورند به حرم محترم که جواهرات حضرت را ملاحظه فرمایند صبح تا ظهر زنهای شاه بودند، بعد برای شاه قرق را نگاه داشته بودند. من {بعد} از ورود شاه رفتم خلوت و آسوده نماز خواندم. دعا کردم. سه مرتبه بیرون

کشیک از خدام و دربان و... به ترتیب از سان گذشته هزار و دویست نفر بر روی هم خدام و عمله آستانه حضرت بودند. یک ساعت و نیم سان طول کشید. بعد برخاسته مجدداً به حرم رفته، زیارتی کرده، مراجعت به منزل نمودیم» (ناصرالدین شاه، ۱۴۱، ۱۳۵۶).

مراسم خطبه خوانی:

مراسم خطبه خوانی از سابقه‌ای بسیار طولانی در تاریخ سیاسی آستان قدس برخوردار بوده که با آداب و رسوم و نظم خاصی برگزار می‌گردید. در این مراسم، بنا به اهمیت آن متولیان، رجال سیاسی و خدام آستان قدس حضور داشته و بنا به موقعیت‌های پیش آمده و حضور شاه در شهر مشهد این مراسم با حضور خود شاه انجام می‌شده است (ساکماقی، عکس شماره ۲۷۴۷۲).

علی‌نقی میرزا حکیم الممالک و قهرمان میرزا مراسم خطبه خوانی حرم امام رضا (ع) را که با حضور خود ناصرالدین شاه در سال ۱۲۸۳ ق. صورت گرفته به شرح ذیل توصیف کرده‌اند:

«با میرزای ناظر و ظهیرالدوله و مجدالملک مشغول صحبت بودند تا وقت شام و زمان خدمت خدام و گذاشتن چراغ و مانند سایر خدام در جرگه ایشان داخل صف شده بایستادند. بعضی از مقربان حضرت و اعیان دولت چون

از جمله سادات و رؤسای قوم‌اند اذن جلوس داده باحضر خدام شد مجد المملک متولی‌باشی از روی ثبت و سر رشته دفترخانه مبارکه حضرتی یکان‌یکان رؤسا و مرئوسین کشیک خمسه را از نظر آفتاب اثر همایون گذرانده و معرفی نموده تا تمام از سان گذشتند جمعی کثیر از اعظام و رجال دولت و چاکران دربار همایونی نیز مانند اعتضاد الدوله و معیر الممالک و آجودان مخصوص و آقا علی و حاجی محمدصادق خان سرتیپ و عکاس‌باشی و امثال ایشان حتی محمدخان کنه بیسه و اغلبی از صاحب‌منصبان جزو که در آستانه مقدسه حضرت سمت خدمت‌گزاری و خادمی و هریک در کشیک از سان گذشتند» (حکیم الممالک، ۱۳۵۶، ۲۶۰).

ناصرالدین شاه در سفر نامه خود به خراسان در سال ۱۳۰۰ ق. به برگزاری این مراسم در حرم امام رضا (ع) اشاره کرده است:

«...عصر هم باید به صحن مطهر رفته، سان خدمه را ببینیم. چهار ساعت و نیم به غروب مانده سوار شده به صحن رفتیم. داخل حرم شده زیارت کرده بیرون آمده رفتیم به گنبد اللهوردی‌خان. ابتدا جمعی از علمای مشهد به حضور آمده نشسته قدری با آنها صحبت داشتیم، بعد خدام را برای سان خواستیم. پنج

برگزاری مراسم خطبه خوانی با حضور حاج سیدحسین نایب‌التولیه و جمعی از رجال آستان قدس در ایوان طلای صحن عتیق حرم امام رضا (ع) در دوره قاجار، عکاس: عبدالله قاجار، تاریخ عکس: ۱۳۰۸ ق.

نمودن درب ضریح مطهر. به عنوان نمونه در یکی از این اسناد به تهیه اقام و ملزوماتی مانند قند و چای، شربت، شیرینی و حلویات، شمع، زغال، تنباکو و خوانچه هفت سین اشاره می شود که نشان می دهد مراسم در آغاز سال نو انجام گرفته است.

قهرمان میرزا مراسم غبارروبی ضریح مطهر در دوره قاجار را این گونه شرح می دهد:

«به قدر سه ساعت به غروب مانده اعلی حضرت همایون به عزم زیارت آستانه مقدسه مشرف شدند. چون در رکاب مبارک رفته صحن مقدس و حرم مبارک را خلوت کرده بودند. اعلی حضرت همایونی با معدودی از عمله خلوت و نواب والا رکن الدوله و... با کمال خضوع و خشوع به زیارت آستان مبارک مشرف شدند. وقت ورود به حرم قمه ای که در کمر اعلی حضرت شاهنشاهی بود بیرون آوردند به عمله خلوت سپردند. بعد از زیارت و طواف حرم مبارک درب ضریح مبارک را باز کردند. در میان ضریح مبارک سجاده انداخته و چراغ گذارده بودند. اعلی حضرت همایونی با نیت صاف و خالص میان ضریح مشرف شدند. به فاصله چند دقیقه بیرون تشریف آوردند و مجدداً ایستادند تا درب ضریح مطهر قفل شد. از آنجا به تحویل خانه که درب آن به دارالحفاظ است تشریف بردند. بعضی شمشیرها و اسبابی که متعلق به حضرت است تماشا کردند. از آنجا بیرون تشریف آوردند. مجدداً در حرم مبارک طواف کردند و تشریف بردند» (امین لشکر، ۱۷۴، ۱۳۷۴-۱۷۳).

نتیجه گیری:

اسناد تصویری موجود در مخزن اسناد مدیریت امور اسناد و مطبوعات مربوط به تشریفات حرم رضوی در دوره قاجار همراه با گزارشات مربوط به سفرنامه نویسانی که در دوره قاجار راهی خراسان و شهر مشهد شده اند، به نوعی تاریخ سیاسی آستان قدس به شمار می رود و به لحاظ محتوایی و ارزش تاریخی از نفاست و ارزش بسیاری برخوردار بوده و خود می تواند به راحتی سیر تاریخ سیاسی آستان قدس را با تمام جزئیات و ظرافت های آن در این دوره نشان داده، شواهد موجود ما را از گمانه زنی ها و پیش داوری ها بازداشته و پاسخگوی بسیاری از سؤالات و شبهات تاریخی پژوهشگران و علاقه مندان تاریخ سیاسی آستان قدس رضوی باشد.

معیر الممالک و آجودان مخصوص و آقا و عکاس باشی و میرزا صادق خان سرتیپ و دیگران که جزو خدام سرکار فیض آثار به خدمت حاضر شدند همین که خادم باشی چراغ ها را روشن نمود، یک یک برداشته چنان که رسم معموله خدمه است دست به دست گرفته به مکان خود می نهادند و سرکار همایونی نیز در گرفتن چراغ از خادمی و رسانیدن به خادم دیگر در نهایت خضوع و خشوع بدان ها تأسی داشتند تا تمام چراغ ها را بگذارند هریک شمعی روشن در دست گرفته ردیف یکدیگر ایستادند. خطیب باشی خطبه غرا با مهابت و شوکت تمام باسم مبارک حضرت امام و شاهنشاه اسلام تقریر نمود و بعد از ادای خطبه به یک بار تماماً به سجده افتادند و سرکار پادشاهی نیز در عین نیاز شکر وصول به این سعادت عظمی را در حضرت معبود بی نیاز بگذارند و نماز مغرب و عشا را خوانده از راه بازار مراجعت فرمودند» (حکیم الممالک، ۲۳۲، ۱۳۵۶-۲۳۱).

«تاریخ چهارشنبه ۲۵ شوال؛ نیم ساعت به غروب مانده بود چراغ های حرم را حاضر کرده بودند. اعلی حضرت شاهنشاهی مرتب خودشان شمع های متعدد که در شمعدان ها بود روشن کردند و بعد به حرم مبارک تشریف آوردند. یک شمع که روشن کرده بودند به دست شاهنشاه روحنا فداه بود. چند نفر دیگر یکی یک شمع روشن کرده، در دست گرفتند. به من هم یک شمع روشن کرده دادند. در مقابل مرقد مطهر ایستادم. سید خطیب خطبه خیلی خوبی قرائت کرد. بعد از آن همه به سجده افتادند. اعلی حضرت شاهنشاهی روحنا فداه که کمال خلوص نیت دارند به سجده افتادند. ... درها که باز شد مردم از زن و مرد هجوم کردند. اعلی حضرت شاهنشاهی روحنا فداه هم مثل آحاد و افراد مردم در گوشه ای ایستادند و در پشت پنجره بالای سر حضرت مدتی توقف کردند و ملاحظه خضوع و خشوع مردم را می فرمودند» (امین لشکر، ۱۶۳، ۱۳۷۴-۱۶۲).

«... سه ساعت به غروب مانده سوار شده رفتیم به زیارت. نماز را بالای سر حضرت خوانده ... رفتیم به حرم حضرت چراغ را روشن کردیم خطبه خواندند رسم تعظیم و خدمت چنان که معمول است به عمل آمد» (همان، ۱۵۳).

مراسم غبارروبی در دوره قاجار:

در دوره قاجار، اسناد مکتوب، به روشنی و باصراحت تمام به مراسم غبارروبی اشاره می کنند. در سربگ برخی از این اسناد آمده: مجلس جاروب حرم و باز

منابع

۱. اعتماد السلطنه، محمدحسن (۱۳۴۵). روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه، مربوط به سالهای ۱۲۹۲ تا ۱۳۱۳ ه.ق. تهران. امیر کبیر.
۲. افضل الملک، غلامحسین. سفرنامه خراسان و کرمان. به کوشش: قدرت الله روشنی. تهران. توس.
۳. امین لشکر، قهرمان میرزا. روزنامه سفر خراسان. به کوشش: ایرج افشار، محمد رسول دریا گشت. تهران. اساطیر.
۴. حکیم الممالک، علی نقی (۱۳۵۶). روزنامه سفر خراسان. تهران. فرهنگ ایران زمین.
۵. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی (ساکماق).
۶. ناصرالدین شاه (۱۳۶۳ ق.). سفرنامه دوم خراسان، تهران. کاوش.

